

نقش جنسیتی و فراجنسیتی زنان در فتوحات عصر خلفای نخستین

زهرا روح‌الهی امیری^۱، حکمیه احسانی^۲

چکیده

ویژگی‌های جنسیتی یکی از مؤلفه‌های مهم در تقسیم وظایف اجتماعی زن و مرد است. از این رو، نقش مردان در فتوحات و امور نظامی که در تقسیم‌بندی جنسیتی با جنس آنها منطبق می‌بود برعهده آنان بوده است. پژوهش حاضر با هدف بررسی این پرسش که آیا واگذاری نقش‌ها به زنان در برهه‌های مختلف تاریخی مبنای جنسیتی داشته است، به روش توصیفی-تحلیلی انجام شد. بر این اساس، کلیه منابع مکتوب مربوطه با تمرکز بر دوره تاریخی عصر خلفا در موضوع خاص فتوحات در این دوره، برای شناسایی و شناخت نقش‌های جنسیتی و فراجنسیتی زنان مورد بررسی قرار گرفت. بررسی‌ها نشان داد که در این عصر، میزان مشارکت زنان در نقش‌های فراجنسیتی در فتوحات توسعه یافته است؛ چنانچه تعدد نقش‌های زنان در عناوینی چون رزمندگی، اطلاعات‌چی، سیاهی لشکر و غیره دیده می‌شود که این تعدد نقش‌ها نشان از پویایی و فعالیت‌های اجتماعی ایشان در این دوره بوده است.

واژگان کلیدی: زنان، فتوحات، عصر خلفا، نقش جنسیتی، نقش

فراجنسیتی.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۰۵/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۳
۱. استادیار تاریخ، عضو هیئت علمی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: z.rooholahiamiri@yahoo.com

۲. دانش‌آموخته سطح سه تاریخ اسلام، مؤسسه آموزش عالی معصومیه، قم، ایران.

Email: h.chsani94@gmail.com

The Gender and Non-Stereotypical Gender Roles of Women in the Victories of the Era of First Caliphates

Zahra Rouhollahi Amiri ¹, Hakimeh Ehsani ²

Gender characteristics are one of the most important aspects in the division of social tasks among women and men. Therefore, the men have had a role in the victories and have been responsible for the military affairs, because their gender have been consistent with the gender division. This descriptive-analytical research aimed to answer the question of whether assigning the roles to women in different historical periods has been on gender basis or not; thus, all the relevant written sources, focusing on the historical period of the era of caliphates in the specific subject of victories in this period, were examined to identify the gender and non-stereotypical gender roles of women. Based on the results, in this era, the level of women's participation in victories, as the non-stereotypical gender roles, has been developing, in which the frequency of women's roles have been seen in titles such as: soldier, informant, supernumerary, and so on. These different roles show women's dynamics and social activities in this era.

Keywords: women, victories, era of caliphates, gender role, non-stereotypical gender role.

Paper Type: Research

Data Received: 2020 / 04 / 15

Data Revised: 2020 / 08 / 17

Data Accepted: 2020 / 10 / 14

1. Assistant Professor of History, Faculty Member of Baqir al-Olum University, Qom, Iran. (Corresponding Author)

Email: z.rooholahiamiri@yahoo.com

2. Third Level Graduate in History of Islam, Masoumieh Higher Education Institute, Qom, Iran.

Email: h.ehsani94@gmail.com

در بسیاری از دوره‌های تاریخی، حتی پس از گسترش شهرنشینی، زنان نقش‌های فراجنسیتی را کمتر به عهده داشتند و بیشتر، نقش‌های جنسیتی مانند انجام خدمات خانگی، حمایت مالی و مراقبت از دیگر اعضای خانواده را داشتند. در گذشته، نقش‌هایی مانند نان‌آوری خانواده و مدیریت و رهبری در خانواده و اجتماع برعهده مردان بود. بررسی و ارزیابی نقش اجتماعی زنان در نقش‌های موردانتظار جامعه، یکی از موضوعات مورد توجه محققان اجتماعی بوده است. رصد سیر تحول این نقش‌ها با ارزیابی و نوع آنها کمک فراوانی در تحلیل‌های اجتماعی می‌کند، اما در دوره‌های تاریخی گذشته که علوم و جبهه تخصصی نیافته بودند تحلیل‌های اجتماعی نیازمند بازنمایی نقش‌ها در لوای گزاره‌های تاریخی است. همبستگی بین علم تاریخ و علوم اجتماعی نویدبخش تحلیل‌های بهتر از وضعیت اجتماعی زنان در دوره‌های تاریخی خواهد بود. امید است محققان تاریخ به‌مدد علوم اجتماعی به تحلیل بهتری از وضعیت زنان در گذشته دست یابند. از این رو، پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش‌های زنان، چه نقش‌هایی که منشأ آنها از جنسیت آنها ناشی می‌شود و چه نقش‌هایی که فارغ از جنسیت آنهاست، انجام شد و محدوده این بررسی، فتوحات پس از رحلت پیامبر ﷺ در دوران خلفای نخستین است.

۲. چهارچوب نظری پژوهش

در مورد نقش جنسیتی یا فراجنسیتی زنان با محوریت علم تاریخ، مقاله، پایان‌نامه و پژوهشی نوشته نشده است، اما در مورد نقش‌های زنان از نظر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مطالبی نوشته شده است. از جمله پایان‌نامه جایگاه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زنان در دوره امویان (رزمجو، ۱۳۸۷) که نویسنده در آن اوضاع زنان را با توجه به تغییرات فرهنگی ایجادشده به واسطه نفوذ فرهنگ‌های بیگانه در سرزمین اسلامی بررسی کرده و ثابت می‌کند که جایگاه زنان در جامعه تغییر کرده است و نتیجه می‌گیرد که مشارکت سیاسی زنان در این دوره با جایگاه قبیله‌ای آنها ارتباط داشت و حضور زنان اعراب با آن مرتبط است، اما این پژوهش به دنبال بازنمایی نقش جنسیتی زنان نبوده است.

در پایان نامه نقش زنان در جنگ‌های صدر اسلام تا آغاز امویان (مدنی دهخوارقانی، ۱۳۹۳) نویسنده تلاش دارد تا نقش زنان در جنگ‌های اسلام در مدت تعیین شده را در سه قالب رزمی، غیررزمی و بعد از جنگ بررسی کند. از این رو، ایشان به نقش‌های زنان به طور عام و نیز به جنگ‌های اسلام پرداخته است و مدت قلمروی تحقیق آن نیز صدر اسلام تا دوره امویان است. پژوهش زنان در کشاکش نبرد حضور زنان مسلمان در جنگ تا پایان دوره اموی (آذرنوش و دهقان پور، ۱۳۸۸). به حضور زنان در نبردهای دوره پیامبر ﷺ و نقش آنها در دوره اموی اشاره می‌کند. همچنین پژوهش شوندی مطلق (۱۳۹۹) وضعیت زنان را به طور کلی در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بررسی می‌کند و به صورت سطحی و گذرا به وضعیت زن در جنگ هم اشاره کرده است.

بررسی پژوهش‌های فوق و دیگر پژوهش‌های مرتبط با موضوع پژوهش حاضر (ر.ک.، جان احمدی و هاشمی شهیدی، ۱۳۹۴؛ عمران پور، ۱۳۸۶؛ غروی، ۱۳۸۸) نشان می‌دهد که پژوهش‌های انجام شده توجهی به نقش‌های جنسیتی و غیرجنسیتی زنان در این دوران مورد بررسی نداشتند. در حالی که پژوهش حاضر حاضر با محور قرار دادن مقوله جنسیت و متغیر فتوحات، نقش‌های واگذار شده به زنان در زمان فتوحات انجام شد.

مفهوم شناسی واژه نقش: از متداول‌ترین مفاهیم مرتبط با واژه نقش، اعمالی است که هر فرد به تناسب جایگاهی که در جامعه دارد، انجام می‌دهد. نقش در اصطلاح جامعه‌شناسی به رفتاری می‌گویند که دیگران از فردی که پایگاه معینی را احراز کرده است، انتظار دارند. (کوئن، ۱۳۸۷) نقش اجتماعی، فعالیتی است که در جامعه برعهده فرد یا گروهی قرار دارد. در تعریفی دیگر، نقش اجتماعی به معنای انتظاراتی است که باید دارنده موقعیت یا پایگاه اجتماعی، آن را برآورده کند (کوئن، ۱۳۸۷). نقش‌ها به دو گروه تقسیم می‌شوند: نقش محول و نقش محقق.

اول) نقش محول^۱ یا تحمیلی: محول در لغت از ریشه (مُ حَ و) و به معنای احاله، سپرده، واگذار، محوله، سپرده شده و واگذار شده است (دهخدا، ۱۳۳۴) و در اصطلاح به نقش‌هایی می‌گویند که جامعه برای هرکس تعیین می‌کند؛ یعنی نقش‌ها خارج از فرد و بدون مداخله

1 . Ascribed Assigned Role.

2 . Assigned role

اراده و تصمیم او برحسب نوع ماهیت نقش به فرد واگذار می‌شود. نقش محول یعنی، شیوه ایفای نقش براساس انتظارات جامعه. بنابراین، دیگران از وی ایفای آن نقش را انتظار دارند و فرد ناگزیر است و نمی‌تواند در آن تغییری پدیدآورد یا آن را انتخاب کند. از نظر بروس کوئن، برخی افراد همواره براساس انتظارات دیگران رفتار نمی‌کنند، اما درعین حال، نقشی را که جامعه به آنها محول کرده است، انجام می‌دهند. نقش محول نقشی است که براساس هنجارها و موازین موجود در یک جامعه به عهده فرد گذاشته می‌شود (کوئن، ۱۳۸۷).

منشأ نقش محول گاهی شغل فرد است مانند نقش محول معلم که تدریس است و این کار براساس ضوابط و مقررات خاصی برعهده وی قرار داده شده است. در برخی مواقع، منشأ نقش محول، خصوصیات فیزیکی فرد است مانند سن، جنس و رنگ پوست. گاهی نیز منشأ آن، نتیجه عضویت فرد در گروه‌های اضطرابی است مثل خانواده، طایفه، قوم، نژاد و... نقش محول بر مبنای جنسیت را می‌توان نقش جنسیتی دانست. انتظارات غالب در یک جامعه در مورد فعالیت‌ها و رفتارهایی که مردان و زنان می‌توانند یا نمی‌توانند در آنها درگیر شوند نقش جنسیتی است. (بستان، ۱۳۸۵)

دوم) نقش محقق: روشی که فرد در عمل در ایفای یک نقش معین به کار می‌برد را نقش محقق می‌گویند. نقش محقق یا نقش تحقق یافته، نقش محولی است که بازیگر اجتماعی بنا به ذوق، سلیقه و ابتکار شخصی آن را دگرگون می‌کند و به شیوه‌ای که خود تمایل دارد آن را عملی می‌کند، به همین دلیل آن را نقش عملی فرد نیز می‌گویند؛ یعنی نقشی که در عمل ایفا می‌شود. مفهوم نقش جنسیتی با شاخص‌هایی مانند اختصاص پاره‌ای از وظایف و کارهای خانگی یا اجتماعی به یکی از دو جنس مرتبط است. نمونه آن، اختصاص خانه‌داری و تربیت فرزندان به زنان و اختصاص نان‌آوری و رهبری سیاسی به مردان و نیز انتظار ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری متفاوت از هریک از دو جنس مانند انتظار روحیه و رفتار عاطفی از زنان و انتظار سلطه‌جویی و حسابگری از مردان است. (بستان، ۱۳۸۵) در پژوهش حاضر، نقش جنسیتی، همان نقش محول با منشأ جنسیتی است.

برای آنکه مشخص شود که آیا واگذاری نقش‌ها به زنان در برهه‌های مختلف تاریخی بر مبنای جنسیتی بوده یا نه، شناخت بافت فرهنگی آن جامعه ضروری است. نتیجه

این شناخت می تواند در فهم و تمایز نقش های جنسیتی و فراجنسیتی هر دوره تاریخی کمک کننده باشد. بالارفتن میزان مشارکت زنان در نقش های فراجنسیتی، نشان دهنده پویایی و فعالیت های اجتماعی آنهاست.

۲-۱. نقش زنان از جاهلیت تا عهد پیامبر ﷺ

حضور نظامی زنان در این عصر باتوجه به بافت فرهنگی جزیره العرب از دیرباز براساس فرهنگ عربی، امری معمول بوده است. به طور مرسوم، همراه داشتن و شرکت زنان در نبردها و جنگ های قبیله ای رایج بوده است. (طبری، ۱۳۸۷، ۳۱۱/۵) کارکرد این حضور به انجام امور حمایتی، رسیدگی به زخمی ها و تهیه غذا و درمواقع حاد و مشکل، تحریض و تشویق دلاوران قبیله محدود می شده است، اما گاه زنان در شعله ورشدن برخی از این جنگ ها نقش بسزایی داشتند. آنها وقتی می دیدند که جنگ آوران در نبردها قصد مصالحه و یا توقف در جنگ را دارند برای تهییج جنگاوران، سرشان را می تراشیدند تا آتش تعصب و شجاعت در مردان زبانه کشد. وقتی نبرد در پیکاری سخت و نفس گیر می شد زنان نیز در کنار جنگاوران حاضر می شدند و به کمک آنها می شتافتند (جوادی، ۱۴۲۲، ۶۱۷/۸-۶۲۲). در نتیجه حضور زنان در کنار جنگاوران، خاصیت دوگانه داشته است: از سویی زنان به واسطه مسئولیت حمایت و حفظ همسر و فرزندان در کنار آنها قرار می گرفتند و در نبردها شرکت می کردند و از سوی دیگر در هنگامه نبرد، شرایط محیطی، زنان را وارد عرصه کارزار می کرد و آنها نقشی فراتر از جنسیت برعهده می گرفتند.

ساختار قبیله و اختصاص مشاغل خاص به مردان و انتظار جنگاوری و حفاظت از کیان قبیله در جامعه قبیله ای سبب شد حتی زنان طبقه های بالا، پایگاه اجتماعی والایی نسبت به مردان نداشته باشند. نظامی گری و یا آموزش های نظامی، خاص مردان قبیله بود. این کارها برای زنان ممنوعیتی نداشت (جوادی، ۱۴۲۲، ۲۰۷/۸)، اما جزء انتظارات و نقش های جامعه هم نبود. وظیفه دفاع از قبیله به عهده مردها بود. بنابراین، زنها اگرچه در جنگ ها حضور داشتند، اما شمشیر حمل نمی کردند. وظیفه آنها خدمات و پشتیبانی از نیروی جنگی و مداوای مجروحان بود.

بعد از اسلام و در عصر پیامبر ﷺ زنان با تثبیت نقش قبلی در جنگ ها حضور داشتند.

البته موقعیت‌های جدید پدیدآمده در جنگ‌ها سبب بروز نقش‌های فراجنسیتی برای زنان می‌شده است. ایفای نقش‌هایی مانند نیروی نظامی و یا جاسوسی، پذیرش نقش‌های غیرجنسیتی زنان در دوره پیامبر ﷺ را نشان می‌دهد. نمونه آن، حضور نسبیبه یا ام‌عمارہ در جنگ احد و غزوات دیگر است. او زخم‌هایی در این جنگ‌ها برداشت که در نهایت موجب شهادت او شد. (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۴/۱۹۴۹) همچنین صفیه در جنگ بنی‌قریظہ وظیفه مراقبت و محافظت از زنان و کودکان داخل قلعه را برعهده داشت و جلوی شبیخون دشمنان و یهودیان را گرفت. برخی مورخین گفته‌اند که صفیه، اولین زنی است که مردی از دشمنان پیامبر ﷺ را کشت (واقعی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲/۵۲۲). پیامبر ﷺ پس از پایان غزوه احزاب برای صفیه و برخی دیگر از زنان که در این غزوه حضور داشتند سهم فیء خاصی قرار داد (واقعی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲/۶۸۵). او به همراه برخی زنان در غزوه خیبر نیز حضور داشت و پیامبر ﷺ از فیء برای ایشان سهمی قرار داد (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۸/۳۴) که نشان از نقش‌آفرینی آنها در این جنگ است.

بیشتر زنان در این دوران، نقش‌های سنتی داشتند. زنانی مانند سمیرا بنت قیس، ام‌عطیه انصاری، برکه بنت ثعلبه بن عمرو الحبشیه معروف به ام‌ایمن، هند بنت عمرو بن حزام و در رأس آنها فاطمه دختر پیامبر ﷺ و صفیه، عمه پیامبر ﷺ مسئولیت‌هایی مانند آب‌رسانی، پختن غذا و درمان مجروحین را برعهده داشتند که از نقش‌های جنسیتی محسوب می‌شد. در کنار ایفای نقش جنسیتی، رساندن مهمات مانند تیر و نیزه و شمشیر به رزمندگان، تعمیر وسایل جنگی، نگهبانی از اموال اردوگاه، ترغیب و تشجیع مجاهدان به ادامه نبرد و حفاظت از جان حضرت (واقعی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۱/۲۷۱؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۸/۴۱۵) از نقش‌های فراجنسیتی آنهاست. زنان در این دوره حتی گاهی فرمانده سپاه بودند. در خانه فاطمه دختر ربیعہ بن زید فزاری، معروف به ام‌قرفه پنجاه شمشیر برای ۵۰ زن بود که همه از محارم او بودند. وی ۳۰ مرد از عشیره خود را به سوی مدینه فرستاد تا با پیامبر ﷺ بجنگند (زرکلی، بی‌تا، ۱۳۱/۵؛ تهامی، ۱۳۸۵).

در بافت قبیله‌ای جزیره‌العرب از حضور زنان به‌عنوان ریاست قبیله‌ای صحبتی نشده است و جز اندک مواردی مانند ملکه ذنوبیا و ملکه سبا در دوران قبل از اسلام، زنان کمتر فرصت ریاست قبیله، ایفای نقش رهبری و قیادت لشکرکشی نظامی داشتند. در عصر

اسلامی و در روزگار خلفا اولین قیادت رسمی نظامی در زمان حضرت علی علیه السلام شکل گرفت. عایشه همسر پیامبر صلی الله علیه و آله در رأس جریانی علیه خلیفه وقت شورید. مجموعه این گزاره‌های تاریخی در موضوع نقش زنان، نشان از تنوع در نقش‌های زنان در فتوحات بود و نمی‌توان نقش‌های فراجنسیتی را در این دوره نادیده گرفت. با توجه به این پیشینه، بررسی فتوحات در عصر خلفا، بازبایی نقش جنسیتی برای شناخت تغییرات فرهنگی-اجتماعی این دوران و شناسایی عوامل تأثیرگذار بر واگذاری این نقش‌ها هدف اصلی پژوهش حاضر است. بی‌تردید نقش جنسیتی زنان در متغیرهای دیگری مانند دانش، علم و سیاست می‌تواند به آگاهی محققان در تغییرات پایگاه و جایگاه زنان در اجتماع کمک کند.

۲-۲. نقش‌های جنسیتی در عهد خلفای نخستین

نقش‌ها تابع عامل فرهنگ و رسوم هر جامعه هستند، پس تفاوت نقش‌ها براساس تفاوت زمان و مکان و نوع اقتصادها قابل رؤیت است. اگر بر این متغیرهای مؤثر، عامل جنسیت هم اضافه شود باید گزاره‌هایی دنبال شود که در آنها زنان برحسب انتظارات پایگاه خود (یعنی جنسیت) و هم زمان براساس فرهنگ عامه آن منطقه و هنجارهای موردپذیرش، نقش‌هایی به آنها واگذار شده است. این چند عامل به‌طور هم‌زمان با یکدیگر در ایجاد نقش‌های جنسیتی برای زنان در جزیره‌العرب مؤثر بوده است. جزیره‌العرب از دوران قبل از اسلام تا عصر خلفا ادامه بستر فرهنگ عربی است که مهم‌ترین نشانه‌های فرهنگی آن، جنگ، شعر، و... بوده است. تأثیر این فرهنگ در ایجاد جایگاه و پایگاه اجتماعی زنان و مردان مؤثر بوده است.

۲-۲-۱. نقش‌های جنسیتی برآمده از طبع زنانه

اول، نقش خدماتی و حمایتی در جنگ

یکی از معروف‌ترین و متداول‌ترین نقش‌های برآمده از احساسات زنانه، حمایت و مراقبت از اعضای خانواده است. این نقش نه در درون خانه، بلکه به‌طور معمول در همه‌جا متوجه زنان بوده است. بنابراین، زنان در جنگ نیز برحسب آن، نقش حمایتی را برعهده داشتند. در همه جنگ‌ها چه قبل از اسلام و چه در دوران پیامبر صلی الله علیه و آله زنان در جنگ‌ها حضور داشتند و مراقبت و حمایت از سپاهیان را برعهده می‌گرفتند. تهیه غذا، مداوای مجروحان و آبرسانی

به آنها و نظامیان برعهده زنان بود. مورخان در گزارش های خود از تعداد زنان همراه سپاه هم آمارهایی ارائه داده اند. (واقعی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲/۳۲) این نقش ها کمک زیادی در تأمین نیازهای معیشتی و اقتصادی نیروهای رزمنده در نبرد داشته است. نمونه آن، ام سلیم است که برای تدارکات، نبرد و خدمات پشتیبانی به رزمندگان اسلام بسیار کمک کرد (واقعی، ۱۴۱۴ هـ.ق، ۲/۶۸۵).
 اسماء دختر یزید بن سگن انصاری در جنگ یرموک (۱۵ هـ.ق) به همراه تعداد دیگری از بانوان برای تهیه غذا، آب دادن به سپاه و مداوا و معالجه مجروحان جنگی شرکت داشت. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۴/۲۳۵) زنان برای آبرسانی به رزمندگان اسلام در فتح قادسیه (۱۶ یا ۱۵ هـ.ق) نیز همراه نیروهای رزمنده بودند. در دوره خلیفه دوم، ام کلثوم، همسر همان بن حارث نخعی می گوید:

ما با شوهران خود در قادسیه بودیم و چون خبر آمده بود که جنگ به سر رسید، لباس به خود پیچیدیم و قمقمه های آب برگرفتیم و به سوی زخمیان رفتیم و هر که از مسلمانان بود به او آب می دادیم و از جا بلند می کردیم و هر که از مشرکان بود، خلاصش کردیم و در حالی که کودکان نیز به دنبال ما می آمدند که این کار را به آنها سپردیم. (طبری، ۱۳۸۷، ۳/۵۸۱)

در فتح قادسیه، سعد بن ابی وقاص (۵۷ هـ.ق) فرمانده این نبرد فرمان داد تا کشتگان را دفن کنند و مجروحان را برای معالجه نزد زنان بفرستند. در این حال، طلایه سپاه شام نمودار شد. صبحگاه روز بعد، عربان آرایش جنگ گرفتند و سعد کسانی را برگماشته بود که شهیدان را سوی عذیب برند و زخمیان را جابه جا کند. زخمیان را به زنان سپردند که به آنها بپردازند تا خدای عزوجل درباره آنها فرمان دهد و شهیدان را در وادی میان عذیب و عین شمس به خاک سپردند، عربان برای آغاز جنگ در انتظار بردن کشتگان و زخمیان بودند و چون همه را برشتران نهادند که راه عذیب گرفت. (طبری، ۱۳۸۷، ۵/۱۷۱۷؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۶، ۱/۲۹۸)

زنان با تیمار مجروحان، نقش مؤثری در آرامش سپاه و رسیدن آنها به هدفشان داشتند.

دوم) نقش همسری

یکی از نقش های اصلی زنان به عنوان جنس، همدم شدن با مرد به عنوان همسر است. این وظیفه و انتظار در همه ادوار تاریخی برای زنان وجود داشت. ازدواج زنان در میان اعراب، امری حتمی و حمایتی نبود به گونه ای که زنان بعد از ازدست دادن همسر بلافاصله باید

ازدواج می‌کردند و تنها و بیوه بودن، امری ناپسند و مذموم برای آنها بود. این امر در جنگ که مردان در معرض مرگ قرار داشتند پررنگ‌تر بود. بنابراین، مرسوم بود که چه زنان بیوه که همسرانشان در فتح شهید می‌شدند و چه زنانی که به‌عنوان اسیر و غنیمت از فتوحات به دست می‌آوردند باید ازدواج می‌کردند حتی پس از جنگ از زنان در همان منطقه مفتوحه خواستگاری می‌کردند. برخی فتح‌ها، تنگی معاش و دشواری، خسارت و کشتار بسیار داشتند به طوری که تعداد زیادی از زنان، همسرانشان را از دست می‌دادند و بیوه می‌شدند. قادسیه از نبردهای طولانی بین اعراب و ایرانیان بود که خسارات و تلفات انسانی زیادی در دو سپاه ایجاد شد (دینوری، ۱۳۷۱) و زنان زیادی نیز بیوه شدند. در این جنگ هفتصد زن از قبیله نخعیان، بی‌شوهر شدند. در اثنای جنگ، پیش از فتح و پس از فتح، مهاجران آنها را به زنی گرفتند و هفتصد نفر از مردان قبایل، شوهرشان شدند.

بکیربن عبدالله لیشی، عتبه بن فرقدسهی و سماک بن خرشه انصاری، در جنگ قادسیه از اروی دختر عامر هلالی، هلال نخع و خواهرش هنیده زن قعقاع بن عمرو خواستگاری کردند. اروی به خواهر خود گفت: «با شوهر خویش مشورت کن که کدام یک را مناسب ما می‌داند» و این پس از جنگ بود که هنوز در قادسیه بودند (طبری، ۱۳۸۷، ۵/۱۷۵۸). قعقاع گفت: «آنها را در شعروصف می‌کنم و تو برای خواهر خویش نظر بده» و شعری بدین مضمون گفت: «اگر درهم‌ها را می‌خواهی به سماک انصاری یا ابن فرقد، شوهر کن و اگر شجاعت به هنگام جنگ می‌خواهی، رو سوی بکیر کن و همه‌شان در اوج بزرگی‌ند، نیکو بنگرید که این سخن درباره فرد است» (طبری، ۱۳۸۷، ۵/۱۷۵۸).

۲-۲-۲. نقش‌های جنسیتی برآمده از وظایف اجتماعی

اول، نقش همراهی با مردان و خانواده در جنگ

نتیجه همراهی زنان با مردان، تشکیل خانواده است. خانواده به معنی حضور زن به همراه مرد و در مرحله بعد، فرزندان است. بنابراین، یکی از وظایف اصلی زنان و انتظار از پایگاه اجتماعی آنها حضور در خانواده و همراهی با آنهاست. در بیشتر فتوحات دوره عمر که خارج از شبه جزیره عرب بود گزارش‌هایی از حضور زنان وجود دارد. باتوجه به فرهنگ اعراب، حضور زنان به همراه سپاهیان، امری معمول بوده است و برخلاف سایر فرهنگ‌ها که

پشتیبانی و خدمات‌رسانی سپاه هم با مردها بوده است اعراب زنان را برای این خدمات به نبردها می‌بردند. به‌ویژه نبردهای دوران خلفا که لشکرکشی‌ها به‌مدت طولانی و یا به‌صورت عشیره‌ای بود و به سکونت در مناطق مفتوحه می‌انجامید. زنان همراهی با خانواده را در این مدت طولانی رعایت می‌کردند. بنابراین، در فتح مناطق شرقی در سپاه سعد بن ابی‌وقاص که چهارهزار نفر جنگاور به عراق (۱۳هـ.ق) فرستاده شد، زن و فرزندان نیز حضور داشتند و نیروهایی که به سمت شام نیز فرستاده شدند به همین کیفیت بودند.

(طبری، ۱۳۸۷، ۴۸۴/۳)

در فتح یرموک نیز روایت کرده‌اند که زنان نیز در جنگ شرکت کردند. جویرییه، دختر ابوسفیان به جنگ آمد و همراه شوهر خود بود. جنگاوران حیره و همه رزمندگانی که از مدینه و مناطق دیگر آمده بودند، همراه زنان و فرزندانشان در جنگ حضور پیدا کردند. زنان و فرزندان کسانی که از مدینه آمده بودند در قوادم ماندند و زن و فرزند جنگاوران پیشین نیز در حیره استقرار داشتند. (بلذری، ۱۳۶۷، طبری، ۱۳۸۷، ۴۶۹/۳، ابن‌اثیر، بی‌تا، ۴۷۷/۲، ابن‌خلدون، ۱۴۱۳هـ.ق، ۵۲۳/۲) این گزارش به حضور زنان در سپاه هم در عراق و هم در شام اشاره دارد. این زنان از یک طرف، نقش همسری و مادری خود را ایفا می‌کردند و از طرف دیگر تحت تأثیر فرهنگ قومی خود در کنار مردان جنگجوی خود حضور داشتند.

دوم) تحریض سپاهیان

کسانی که در اردوگاه‌ها بودند به‌ویژه همسران و فرزندان، جنگجویان را با خواندن قرآن تشویق می‌کردند و آنها را به صبر و استقامت و اینکه خداوند فرموده: «در دفاع و گسترش دین اسلام جهاد کنید» فرامی‌خواندند و با این عمل، آنها را به آرامش می‌رساندند و باعث تقویت روحیه لشکریان اسلام می‌شدند. واقدی در فتوح شام از نقش سلمی بنت سعید بن عمرو تمیمی در آرامش دادن به همسران اسرای مسلمانان و تشویق آنها به خواندن قرآن و صبر بر مصائب یاد می‌کند و با توجه به این روایت نشان می‌دهد که سپاه اسلام در فتح شام به همراه خانواده‌های خود در جنگ حضور داشتند و همچنین در فتوحات اسلامی، زنان باراده قوی، نقش به‌سزایی در تقویت روحیه رزمندگان و خانواده آنها داشتند (واقدی، بی‌تا، ۲۶۳/۱). اسما دختر ابی‌بکر به همراه همسرش در نبرد یرموک به فرماندهی خالد بن ولید

براسب خویش می‌جنگید و با شمشیرش بی‌باکی می‌کرد و جولان می‌داد. علاوه بر این، در جمع مردان نیز سخنرانی می‌کرد و آنها را بر جنگیدن تشویق می‌کرد (واقعی، بی‌تا، ۴۵/۱؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۲۵۳/۸).

در دوره عمر بن خطاب (۲۳ هـ.ق) نیز در منابع تاریخی ثبت شده است که در فتح قادسیه، زنانی با اشعار حماسی خود سبب تحریک رزمندگان اسلام شدند. از جمله شواهد تاریخی خنسا دختر عمرو در قادسیه است. خنسا خدمت رسول خدا ﷺ رسید و ایمان آورد. او شاعری چیره‌دست بود که پیامبر ﷺ شعر او را می‌پسندید. خنسا با حضور خود در این فتح به همراه چهار فرزندش، تأثیر زیادی گذاشته است. او فرزندانش را به آیات قرآن و تذکر بقای آخرت و فنای دنیا تحریض به قتال می‌کرد تا آنکه هر چهار فرزندش شهید شدند. خنسا با شنیدن شهادت فرزندانش گفت: «حمد خدایی را که مرا با شهادت فرزندانم معزز گردانید و امیدوارم که مرا نیز در آخرت با آنان در محل رحمت خود یک‌جا جمع بنماید» (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۱۸۲۸/۴). همچنین روایت شده است در فتح قادسیه، شبانگاه زنی که ندانستند کیست برکوهی در صنعا شعری درباره جنگ قادسیه خواند و جنگاوران را ستود. مردم یمامه نیز شنیدند که یک رهگذر، اشعاری درباره جنگ قادسیه زمزمه می‌کرد و در همه دیار عرب اشعاری در این باره به گوش می‌رسید (طبری، ۱۳۸۷، ۱۷۵۸/۵).

۲-۳. نقش‌های فراجنسیتی در عهد خلفای نخستین

نقش‌های زنان محدود به انتظارات جنسیتی آنها نبوده است. عوامل مختلفی در واگذاری نقش آنان مؤثر بوده است. موقعیت‌های خاص بحرانی، تغییر ساختارها و شرایط اقتصادی جامعه و یا خانواده‌ها عواملی هستند که انتظار زنان را در ایفای نقش‌های جدید تعریف می‌کنند. جنگ و شرایط بحرانی نیز یکی از این عوامل است. در شرایط جنگی عامل جنسیت در واگذاری نقش‌ها نادیده انگاشته می‌شود و رفتار انسان‌ها فراتر از جنس در قالب نقش‌های جدید تعریف می‌شود. فتوحات عصر خلفا یکی از عرصه‌های این تغییرات بوده است. بررسی تحركات زنان در نقش‌های جدید و ارزیابی حضور اجتماعی آنها می‌تواند دریچه‌ای از تغییرات و تحولات پایگاه اجتماعی زنان را در روند تاریخی این حضور نشان دهد.

۲-۳-۱. سیاه‌نمایی و فریب دشمن

یکی از نقش‌های فراجنسیتی زنان در فتوحات اسلامی که به فرمان فرماندهان و یا با ابتکار شخصی خود انجام می‌دادند نقش سیاه‌نمایی یا بزرگ نشان دادن لشکر مسلمانان بود. سیاهی لشکر نشان از گستردگی و فراوانی نیروهای مبارز بود و از نظر روانی، سبب رعب و وحشت و تضعیف روحیه دشمن و نیز تقویت روحیه مبارزان مسلمان می‌شد. ابتکار زنان در این نقش کمک شایانی در پیروزی جبهه مسلمانان داشت. این شگرد و نقش زنان در نبردهای عصر خلفا به‌ویژه در جریان فتح بصره که زنان، پشت سر جنگجویان حضور داشتند سبب تقویت روحیه سربازان اسلام شد. آنها حتی هنگامی که مردان را بدحال یا خسته می‌دیدند به مشورت و چاره‌جویی می‌پرداختند و تصمیم می‌گرفتند که به میدان بروند و تا رسیدن نیروی نظامی، دشمن را بترسانند: «زنان لچک و سربندهای خویش را بازکرده‌اند و برنیزه برافراشته و به شکل پرچم درمی‌آوردند. در این هنگام دشمن به تصور اینکه نیروی جنگی تازه نفس رسید، فرار می‌کرد و مسلمانان پیروز شدند» (ابن اثیر، بی‌تا، ۴۸۸/۲).

در دوره عمر بن خطاب در جنگ مرغاب وقتی زنان مسلمان احساس کردند در میدان نبرد به حضور آنها نیاز است، از روسری‌های خود پرچم ساختند و قدم به میدان کارزار نهادند. مشرکان با دیدن پرچم‌های تازه فکر کردند که نیروی کمکی تازه نفس برای مسلمانان رسیده است. بنابراین، فرار را برقرار ترجیح دادند (ابن اثیر، بی‌تا، ۲۹/۲). جنگ اجنادین در سال سیزدهم هجری در دوره ابوبکر به فرماندهی خالد بن ولید (۲۲ هـ.ق) اتفاق افتاد^۱. این جنگ، اولین نبرد بین سپاهیان مسلمان (پانزده هزار نفر) و سپاه روم (بالغ بر چهل هزار نفر) بود که نتیجه آن، شکست رومیان و پیروزی مسلمانان شد (بلادری، ۱۳۶۷). در این جنگ، خالد هنگام چیدن آرایش جنگی به زنان و کنیزان دستور داد تا لباس مردانه بپوشند و در کنار صف‌های رزمندگان بایستند تا انبوهی جمعیت دشمن را بترسانند (ابن اعثم، ۱۴۱ هـ.ق). در این واقعه، خوله بنت الازور برای نجات برادرش که اسیر رومی‌ها شده بود لباس رزمندگان را پوشید و به دشمن حمله کرد. او به‌گونه‌ای این کار را انجام داد که مسلمانان گمان بردند خالد بن ولید است. وی یک بار دیگر نیز به همراه مردانی از لشکر مسلمین، برادر خود را از

۱. خالد بن ولید بن مغیره بن عبدالله بن عمیر بین مخزوم قرشی مخزومی از سرداران مشهور صدر اسلام و کنیه اش ابوسلیمان است. (ابن سعد، ۱۴۱۰ هـ.ق)

اسارت نجات داد (واقعی، بی تا، ۲۴/۲۰). چنین شیوه‌ای (سیاه‌نمایی) در جنگ‌ها در همه جا مرسوم بود (ابن خلدون، ۱۴۱۳ ه.ق، ۴۸۷/۱).

در فتح ابله (۱۴ ه.ق) وقتی عتبه بن غزوان (۷۱ ه.ق) به شهر ابله (بندر یا مدخل عراق) حمله کرد در صف آخر سپاهش به زنان پرچم‌هایی داد و گفت: «وقتی دو سپاه به هم رسیدند گرد و خاک به راه اندازید. همین‌که به ابله رسیدند، سربازان فارس به پرچم‌های برافراشته نگاه کردند و دیدند که پشت سر آنها گرد و خاک بلند شده به خود گفتند: «اینها پیش قراول هستند، پشت سرشان حتما سپاهی انبوه است. آن‌گاه ترس و اضطراب وجودشان را گرفت و فرار کردند». عتبه بن غزوان بدین ترتیب، بدون اینکه حتی یک نفر را به کشتن دهد، ابله را تسخیر کرد و به غنایم بی شماری دست یافت که هرگز ندیده بودند (ابن مسکویه، ۱۳۶۶، ۳۷۲/۵).

۲-۳-۲. نقش زرمندگی

زرمندگی از نقش‌هایی است که ایفای آن برای زن در بیشتر جوامع، دیده نشده است. این نقش از جمله وظایف جنسیتی مردان است و در بیشتر جوامع، سپاهیان از مردان تشکیل می‌شوند، اما در جنگ‌های عصر فتوحات، فرماندهان نبرد هر جا احساس خطر جدی می‌کردند و یا با کمبود نیرو مواجه می‌شدند از زنان برای شمشیرزدن در مقابل دشمن یا به عنوان نیرویی رزمی بهره می‌جستند. زنان به طور مستقیم و یا غیرمستقیم در نبردها شرکت می‌کردند و در مواقع لزوم به طور مستقیم وارد صحنه جنگ می‌شدند و با گرفتن شمشیر در میدان نبرد به حمایت و یاری زرمندگان می‌پرداختند. آنها نقش فعالی در جهاد علیه کفر و گسترش اسلام و حضور در عرصه سیاسی-اجتماعی داشتند. نقش نظامی در طول تاریخ همیشه برای مردان بوده است و انتظارات جوامع حسب قدرت و ظرافت زنانه این نقش را از زنان انتظار نداشته است.

در گزارش‌های تاریخی آمده است که در دوره عمر بن خطاب ارتشی از زنان مسلمان علیه ارتشی که همگی از مردان هستند، درگیر شدند. شواهد تاریخی این نبرد را در منطقه رمله در فلسطین می‌داند که زنان مسلمانان، علیه ارتش روم وارد جنگ شده و بر آنها پیروز شدند. واقعیت ماجرا نیز چنین بود که وقتی فرمانده سپاه رومیان در مصر متوجه شد که سپاه عمرو بن عاص (۴۳ ه.ق) تدارکات و بسیاری از تجهیزات جنگ را در رمله تنها گذاشته و

آنکه از آنها پاسداری می‌کند، گروهی از زنان هستند سوار بر ناو شد و در ساحل فرود آمد و شبانه زنان را محاصره کرد در حالی که اعتقاد داشت نزدیک است غنیمتی آسان به دست آورد. ناگهان با زنانی روبه‌رو شد که سراغ اسلحه خویش می‌روند و مانند پلنگ صدا می‌کنند. میان زنان مسلمانان و سپاه رومیان با وجود تفاوت در نیرو و سازو برگ جنگی، نبردی سخت در گرفت و با شکست سپاه روم پایان یافت. خوله دختر ازور در آن نبرد زخمی و اسیر شد تا آنکه عمرو بن عاص او را نجات داد. (واقعی، بی‌تا، ۲۱/۱)

در نبردهای بزرگی مانند یرموک و قادسیه (ر.ک.، ابن‌اعثم، ۱۳۷۲/۱، ۲۰۱/۱) تعداد زنان مجاهد به چند هزار نفر رسید و آنها بی‌تردید در تحقق پیروزی مسلمانان تأثیر زیادی داشتند. این جنگ برای مسلمانان به اندازه‌ای سخت بود که گفته‌اند: «زنان مسلمان نیز مجبور به جنگیدن شدند تا آنکه نبرد به نفع مسلمانان خاتمه یافت» (بلذری، ۱۳۶۷). ابن‌کثیر از مبارزات مردان و زنان در این جنگ چنین آورده است: «فقاتلو قتالا شديدا حتى قاتلت النساء من وراءهم اشد القتال» (ابن‌کثیر، بی‌تا، ۵/۷). همچنین آمده است: «زنان تا حد مرگ جنگیدند» (واقعی، بی‌تا، ۲۱۷/۱). گزارش‌ها نشان می‌دهند که زنان در این واقعه، مستقیم وارد عمل شدند، شمشیر به دست گرفتند و مانند مردان با کافران جنگیدند و روبه‌روی دشمن ایستادند. در این جنگ که با سپاه پطرس فرمانده لشکر روم انجام شد خوله بنت الازور، پنج رومی را کشت و عفره بنت غفاری الحمیری، چهارتن از رومیان را از میان برد (واقعی، بی‌تا، ۵۴/۱).

خوله در این نبرد در حالی که نقاب زده و تنها حدقه چشمش پیدا بود به میدان وارد شد و خالد بن ولید از این اسب سواری که به چپ و راست حمله می‌کرد و صفوف رومیان را می‌شکافت و پیش می‌رفت تا جایی که دیده نمی‌شد و سپس بار دیگر به صفوف مسلمانان برمی‌گشت، تعجب کرد. وقتی این اسب سوار نقابش را کنار زد همه از اینکه او یک زن است یکه خوردند و از شجاعت وی به شگفتی آمدند. (واقعی، بی‌تا، ۶/۱) اسما بنت یزید بن السکن نیز از زنانی است که در نبرد فتوح شام شرکت داشت و نه رومی را با چوب خیمه از پای در آورد (ابن‌کثیر، بی‌تا، ۲۰۳/۷، ابن‌حجر، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۱۲/۸ و ۲۳۵/۴). در دوره عثمان (۳۵ هـ.ق) فتح بیسان و طبریه انجام شد. در این فتح، حبیب بن مسلمه (۴۱ یا ۴۵ هـ.ق) از معاویه کمک خواست. او هم سلمان بن ربیع را با شش هزار سپاهی فرستاد. همسر وی، ام‌عبدالله (دختر یزید کلبی)

شجاعت و مهارت ستودنی نشان داد به گونه‌ای که توانست قبل از شوهرش به وعده‌گاه برسد. گویا سرعت عمل وی در این نبرد از این حکایت می‌کند که این بانو آموزش رزمی دیده بود و سختی مسیر را گذرانده بود. وی توانست همچون رزمنده‌ای کارکشته به دقت و سرعت وارد عملیات شود و پایه پای همسرش بلکه جلوتر از او با دشمن بجنگد و در پیروزی لشکر اسلام سهم فراوانی برای خودش در تاریخ ثبت کند (ابن اثیر، بی تا، ۱۳۷/۹).

در جنگ یرموک نیز زنان حضور مؤثری داشتند. در این فتح، روز نبرد آن چنان نبرد سخت شد که زنان مسلمان همراه سپاه جنگیدند. فرماندهی رومیان و غسانی‌ها را در این نبرد پادشاه غسانی‌ها یعنی، جبله بن ایهیم به عهده داشت. پس از شکست رومیان، هرقل امپراتور روم از انطاکیه به قسطنطنیه فرار کرد. (یاقوت حموی، ۱۴۱۰ هـ.ق، ۲۵۳/۶) مجموع گزارش‌ها از فتوحات عصر خلفا حکایت از آن دارد که زنان براساس شرایط سخت، فراتر از نقش جنسیتی خود وارد صحنه کارزار شده‌اند و این نقش آفرینی به تغییر صحنه جنگ به نفع مسلمانان منجر شد. شمشیر زنی و نبرد رودررو با دشمنان در لباس رزمی که متعلق به مردان بوده است زنان را در قالبی از نقش‌های جدید خود قرار داد که نشان از آمادگی زنان در مسائل رزمی داشت.

۲-۳-۳. نقش اطلاعات‌چی؛ زنان راهنما و بهره‌مندی از اطلاعات آنها

استفاده از اطلاعات‌چی در نبردها و جنگ‌ها برای قدرت تشخیص تهدیدات احتمالی که ممکن است بالفعل شوند امری رایج است. به همین دلیل برخی از بخش‌های فرماندهی و دیگر بخش‌های نظامی و حتی برخی از نیروهای غیرنظامی برای شناخت تهدیدات، به این موضوع اهمیت می‌دادند. این نیروها به سرعت، سازمان، سیستم و فرایندی تشکیل می‌دادند که به آنها سازمان اطلاعات نظامی نیز می‌گفتند. از جمله نقش‌های زنان در فتوحات اسلامی، رساندن اخبار و اطلاعات از وضعیت قبایل، سرزمین‌ها و دیگر موضوعات مربوطه و نیازمند برای فتح بود. با بهره‌گیری از این اطلاعات، مأموریت‌های طرف مقابل شناسایی می‌شد و با ارزیابی و تحلیل آن تلاش می‌شد تا اقدامات طرف مقابل مختل شود. البته آگاهی از مسائل جغرافیایی و روابط قبایل، یکی از ضروریات عملیات اطلاعاتی بود. بنابراین، به خدمت‌گرفتن زنان در این بخش مستلزم دانایی و دانش بود. در فتح ایران

به دست اعراب از جمله زنانی که از اطلاعات او برای مسائل نظامی استفاده شد زن مثنی، سلمی بنت حخسه (جعفر) از قبیله بنی تمیم بود. مورخان می نویسند:

وی از زنان شجاع قوم خود بود و به خاطر اطلاع از وضعیت ایران و سواد فرمانده کل اسلام در شرق، بعد از کشته شدن همسرش او را به همسری خود درآورد تا از اطلاعاتش برای تهدیدات احتمالی و راهنمایی هایش برای پیشرفت اهداف خود بهره ببرد و با قبایل این منطقه ارتباط نزدیک داشته باشد. (ابن اثیر، بی تا، ۲۹۹/۴؛ ابن حجر، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۳/۳۶۱؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱ هـ.ق؛ زرکلی، بی تا، ۵/۲۷۶؛ عمرضا، ۱۴۰۴ هـ.ق)

مثنی که خود از فرماندهان فتوحات بود به همراه قبیله اش نقش مهم و تأثیرگذاری در فتوحات اسلامی داشت. اطلاعات این زن، کمک زیادی به آشنایی و برنامه ریزی بهتر و تسلط و موفقیت فرماندهان در صحنه نبرد کرد.

۲-۳-۴. تدفین شهیدا

بازیابی و احیای روحیه افراد در سپاه از رسالت ها و نقش های دیگر زنان حاضر در فتوحات اسلامی بوده است. زنان در صحنه نبرد سعی داشتند تا با جمع آوری کشته شدگان و تدفین آنها و نیز برگرداندن مجروحان به پشت جبهه، روحیه سربازان را بالا نگه دارند و روحیه آنها را حفظ کنند.

در جنگ سرنوشت ساز قادسیه در روز سوم، مسلمانان و عجمان به جای خویش بودند. عرصه بین آنها به اندازه یک میل سرخ می نمود. دو هزار نفر از مسلمانان کشته و زخمی بود و از عجمان ده هزار کشته و زخمی بود. سعد گفت: هرکه خواهد شهیدان را غسل دهد و هرکه خواهد همچنان خون آلود به خاکشان کند. مسلمانان کشتگان خویش را برگرفتند و پشت صف جای دادند و آنها که به کار کشتگان می پرداختند، بیامدند و آنها را برای خاک کردن بردند و زخمیان را به زنان سپردند. حاجب بن زید عهده دار کار شهیدان بود. زنان و کودکان مدت دو روز، روز اغواث و روز ارمات، بر تپه های مشرق گور می کنند و دوهزار و پانصد کس از جنگاوران قادسیه را به خاک سپردند. (طبری، ۱۳۸۷، ۵/۱۷۲۵)

تجارب الامم نیز نقش آفرینی زنان در این عرصه را چنین روایت می کند: «مسلمانان، کشتگان را گرد می کردند و به خاک می سپردند. زخمیان را به زنان و کودکان می سپردند. زنان و کودکان در دو روز اغواث و ارمات گور می کنند». (ابن مسکویه، ۱۳۶۶، ۳۰۳/۱)

۳. بحث و نتیجه‌گیری

تحولات اسلامی در دوره پیامبر ﷺ و لزوم مشارکت همگان در ایجاد جامعه اسلامی، زمینه لازم را برای ایفای نقش مؤثرتر زنان در جامعه فراهم کرد. البته فرهنگ عربی در گذشته نیز زنان را با اهداف خاص، حائز نقش‌های جنسیتی و فراجنسیتی می‌دانست، اما این نقش‌ها با ارزش بخشیدن به جنس زن در اسلام توسعه یافت. در پژوهش حاضر با توجه به نقش جنسیتی و فراجنسیتی زنان در فتوحات عصر خلفا مشخص شد که بخشی از نقش‌های محول، برآمده از جنس و بخشی ریشه در فرهنگ جامعه عربی داشته است. حمایت و مراقبت از خانواده که ریشه در نقش مادری و همسری زنان داشت در فتوحات نیز نمود پیدا کرد و زنان وظیفه مراقبت و مداوای زخمیان را برعهده گرفتند. توسعه‌یافتگی نقش زنان در هنگامه فتوحات در ایفای نقش‌های فراجنسیتی آنها هویدا شد و زنان علاوه بر نقش‌های برآمده از جنس، در قالب‌های جدیدی مانند رزمندگی، دفاع از حریم سرزمین و مشارکت در فتح مناطق با کمک‌های اطلاعاتی نیز وارد شدند. این توسعه نقش‌ها بیشتر در حوزه نقش‌های فراجنسیتی رخ داد و زنان براساس شأن اجتماعی توانستند عرصه‌های فراجنسیتی نقش خود را توسعه بخشند.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۹۳). مترجم: الهی قمشه‌ای، مهدی. قم: چاپخانه بزرگ قرآن کریم.
۱. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد الجوزی (بی‌تا). *الکامل فی التاریخ*. مترجم: خلیلی، عباس. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
۲. ابن اعثم الکوفی، ابو محمد احمد (۱۴۱۱ ه.ق). *الفتوح*. محقق: شیری، علی. بیروت. دارالاضواء.
۳. ابن اعثم کوفی، ابو محمد احمد (۱۳۷۲). *الفتوح*. محقق: مستوفی هروی، محمدین احمد. مترجم: طباطبایی مجد، غلامرضا. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
۴. ابن حجر عسقلانی، احمدین علی (۱۴۱۵ ه.ق). *الاصابه فی تمییز الصحابه*. محقق: عبدالموجود، عادل احمد. و معوض، علی محمد. بیروت. دارالکتب العلمیه.
۵. ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۴۱۳ ه.ق). *تاریخ ابن خلدون*. بیروت. دارالکتب العلمیه.
۶. ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ ه.ق). *طبقات کبری*. مترجم: عباسی، احسان. بیروت. دارالکتب العلمیه.
۷. ابن کثیر، ابوالفدا اسماعیل (بی‌تا). *البدایه و النهایه*. محقق: مکتب تحقیق التراث. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۸. ابن مسکویه الرازی، ابوعلی احمدین محمد (۱۳۶۶). *تجارب الامم به کوشش ابوالقاسم امامی*. تهران: دار سروش للطباعة و النشر.
۹. ابن مسکویه، ابوعلی احمد (۱۳۳۲). *تجارب الامم*. قاهره: بی‌نا.
۱۰. آذرتاش، آذرنوش. و دهقانی‌پور، زهره (۱۳۸۸). زنان در کشاکش نبرد حضور زنان مسلمان در جنگ تا پایان دوره اموی. نشریه زن در فرهنگ و هنر، (۱)، ۷۵-۹۷.

۱۱. بستان، حسین (۱۳۸۵). بازنگري نظريه های نقش جنسیتی. نشریه پژوهش زنان، ۱، (۴) ۲-۳۱.
۱۲. بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۳۶۷). فتوح البلدان. مترجم: متوکل، محمد. تهران: نشر نقره.
۱۳. تهامی، غلامرضا (۱۳۸۵). فرهنگ اعلام تاریخ اسلام. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۴. جان احمدی، فاطمه، و هاشمی شهیدی، ریحانه (۱۳۹۴). رهیافت تاریخی عوامل موثر بر تحقق نقش های محول اجتماعی زنان. نشریه زن در فرهنگ و هنر، ۴(۷)، ۵۰۷-۵۲۰.
۱۵. جواد، علی (۱۴۲۲ ه.ق). المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام. بی جا: دارساقی.
۱۶. دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۴). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود (۱۳۷۱). الاخبار الطوال. مترجم: مهدوی دامغانی، محمود. تهران: نشر نی.
۱۸. رزمجو، جمال (۱۳۸۷). جایگاه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی زنان در دوره امویان. پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ. دانشگاه تربیت مدرس. تهران.
۱۹. زرکلی، خیرالدین (بی تا). الاعلام قاموس تراجم الاشراف الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمتشرقین. بیروت: دارالعلم العلابین.
۲۰. شوندی مطلق، کبری (۱۳۹۹). وضعیت زنان در قرن سوم و چهارم هجری در خلافت عباسی. پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ. دانشگاه باقرالعلوم. قم.
۲۱. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). تاریخ الامم والملوک. محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دارالتراث.
۲۲. عمران پور، محمدرضا (۱۳۸۶). نقش زنان در دفاع مقدس. نشریه ادبیات پایداری، ۲(۱)، ۱۶۹-۱۸۸.
۲۳. عمر رضا، کحاله (۱۴۰۴ ه.ق). اعلام النساء فی عالمی العرب والاسلام. بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۴. غروی، نهمه (۱۳۸۸). مشارکت سیاسی زنان صدر اسلام. نشریه مطالعات راهبردی زنان، ۴۶(۱۲)، ۱۹۶-۲۲۴.
۲۵. کوئن، بروس (۱۳۸۷). مبانی جامعه شناسی. مترجم: توسلی، غلام، توسلی، عباس، و فاضل، رضا. تهران: سمت.
۲۶. محلاتی، ذبیح الله (۱۳۹۶). ریاحین الشریعه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۷. مدنی دهخوارقانی، بتول (۱۳۹۳). نقش زنان در جنگ های صدر اسلام تا آغاز امویان. پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ. دانشگاه باقرالعلوم. قم.
۲۸. مدنی، بتول (۱۳۹۳). نقش زنان در جنگ های صدر اسلام. قم: بوستان کتاب.
۲۹. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۱۴). المغازی. محقق: مارسدن جونز. قم: مرکز الاعلام الاسلامی.
۳۰. واقدی، ابو عبدالله (بی تا). فتوح الشام. راجعه و قدم له عبدالرؤف سعد. اسکندریه: دار ابن خلدون.
۳۱. یاقوت حموی، ابن عبدالله (۱۴۱۰ ه.ق). معجم البلدان. محقق: عبدالعزیز الجندی، فرید. بیروت: دارالکتب العلمیه.